

החטא ועונשו ב"תמול שלשום"

אברהם בנד

שים לתמיהתו של הרומן "אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה". כדאי להעיר שפיסקה דומה לפיסקה זו אנו מוצאים בסוף "עידו ועינים" (ע' שצ"ד-שצ"ח), לאחר מיתתם המשונה של ד"ר גינת וגמולה: "מה גרם לד"ר גינת שחיבל את מעשה ידו וביער בשעה קלה דברים שיגע עליהם שנים הרבה. כמו שנהוג במקרה שכזה פוטרים את השאלה בתשובה קלה ואומרים, דכדוך נפש היה כאן, ספיקות קשות הביאו אותו לידי כך. ואילו מה הביא את נפשו לידי דכאון ומה היו ספיקותיו, על שאלות אלו אין תשובה, ועדיין השאלה במקומה עומדת, שב-אמת אין חשבון ודעת והבנה במעשה שכזה, כל שכן לגבי נפש משפלת כגינת ולענייני חכמה ושירה שכאלו, ואין המעשה מתחלף בפירושים ואינו משתנה בביאור הטעמים, שאינם אלא סב-רות שנוהגים להשיב כדי להתחכם בדבורים בער-לם על המקרים שאין להם פתרון ועל המעשים שאין להם מנחם. ואפילו נאמר גזירה קדומה יש כאן, כלום על ידי כך באנו לסוף כל העילות וכלום על ידי כך מתיישב הדבר, וכלום ידיעת הסיבה מסלקת את הרוגז". אם נשווה פיסקה לפיסקה נגלה כמה הבדלים חשובים. בפיסקה אחרונה, זו "מעידו ועינים", יש תמיהה על המיתה המשונה ויש ביקורת כלפי המסתפקים בתשובה תמימה או מתחכמת — אבל אין כל פנייה ל"צור ישועתנו", שהרי בסיפור זה מחבלים הגיבורים גם את מעשה ידם וגם את חייהם, גינת שרף את כתביו וגמולה התאבדה. ואילו ב"תמול שלשום" "צור ישועתנו" הוא נפש פועלת גם בהתפתחותה האיטית של העלילה וגם בסוף הנמהר. מיתתו של יצחק קומר אינה סתם מיתה מכלבת שאפשר לקבוע את סיבתה בבדיקה מדעית.

דומה שניחש המספר מה יכתבו עליו מפרשיו "אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה", כמו שניבא כיצד יפרשו את דמותו של בלק

"ועתה, חברים טובים", פונה אלינו המספר ב"תמול שלשום" סמוך לסוף סיפורו (ע' 604), "כשאנו מתבוננים במאורעותיו של יצחק אנו עומדים מרעידים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש על כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוון אלא לשם שחוק. זאת ועוד אחרת, אף סופו של יצחק קומר אינו מותנה בתחילתו. לפי טיבו ולפי הכשרתו צריך היה יצחק לעמוד על הקרקע ולראות חיים על האדמה ולהעלות את אביו ואת אחיו ואת אחיותיו... ואתה צור ישועתנו גדול העצה ורב העלילה היית שומע מפי צמאי ישועתך את תהלתך כל הימים. קל להם לאותם שאינם טורדים עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה, אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?"

מי שקורא פיסקה זו, ששיבצה מחברה בשיאו הדראמאטי של ספרו, מן הדין שיעמוד על הטון הרציני המהדהד בכל שורה ושורה. אין כאן לא הצטעצעות במלים ואין כאן אירוניה. אף הקשרה של הפיסקה מחייב תשומת לבנו, שהרי במשפט שלפניה אנו קוראים: "אבל כל הדברים הללו לא הועילו, שכבר נחתמה הגזירה", ובפרק של-אחריה אנו מזדעזעים מתיאור פרפוריו האחרונים של הגיבור העקוד על מיטה מסואבה עד אשר "לבסוף פלט את נפשו הכואבת והשיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש" (ע' 605).

אכזרית מיתתו של יצחק קומר ומתמיהה — ופיסקה זו, המגבשת הרבה מנושאים המגוונים של רומן מסובך זה, תוכיח. בפיסקה עצמה שלושה חלקים: (1) תמיהה על מיתתו של יצחק שלא היה "גרוע משאר כל אדם"; (2) פנייה לצור ישועתנו שהיה שומע את תהלתו כל הימים אלמלא מת יצחק מיתה משונה זו; (3) ביקורת כלפי המתכח-

של "חברנו יצחק" ברומן אנו למדים שאין גורלו של יצחק מותנה באופיו ועל כן רשאים אנו להסיק שהקוסמוס הספרותי המוצג לפנינו ב"תמול שלשום" אין בו כל חשבון סביר של שכר ועונש. אין בו כל משמעות מוסרית. מסקנה זו רצינית ביותר לכשעצמה, קל וחומר כשהיא אמורה בקוסמוס שאלוהי אברהם יצחק ויעקב אינו נעדר ממנו, ושגיבורו "השיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש".

בעית מיתתו של יצחק — שהיא, בסופו של דבר, בעית הרומן — מודגמת בבהירות מדהימה במטאפורה המרכזית של שיא הסיפור: עקדת יצחק. פרשה מקראית זו כל כך שכיחה בספרות ישראל מכל הדורות (ראה מאמרו הידוע של שלום שפיגל "מאגדות העקדה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס [ניו-יורק, תש"י] ע' תע"א-תקמ"ז) שאי-אפשר לקורא יצירת סופר כעגנון להתעלם ממנה כשהיא מופיעה בגלוי או במכוסה. אם נבדוק את פרשת העקדה כמיתוס אב-טיפוסי נמצא שבמרוצת הדורות הדיגישו פרשנים מכל האומות אחת משלוש הנפשות העיקריות במיתוס: אברהם, אשר אותו מנסה האל; יצחק, קרבן הנסיון; האל המנסה — אך, לדברי קצתם, המת-נסה, שעליו להחליט אם רצונו בקרבן אדם. בגי"ר סה שלפנינו, אין אברהם כלל, אבל יש לנו יצחק ויש לנו אלהים. "יצחק" שלנו מת מיתה משונה, מיתת כלב משוגע לאחר שחזר בתשובה, ונשא ריבה כשרה כדת משה וישראל. מה חטא? גם המספר שואל, "ויצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוין אלא לשם שחוק". ואשר לאלהים, אם בקוסמוס של הרומן נעקד יצחק על חטא לא רציני ולא מפורש, מה נאמר על אלהי קוסמוס זה "שאינו לפניו לא צחוק ולא קלות ראש"? על כרחנו נאמר שאלהי קוסמוס ספרותי זה אינו אל מלא רחמים, ועל כן קוסמוס זה כולו אומר יאוש מוסרי — לית דין ולית דיין!

ב

את גישתנו זו לרומן ולמשמעותו אפשר לחזק על ידי ציון שלוש התכונות הצורניות ברומן:

("תמול שלשום" — ע' 468-479). מיתה משונה זו אין בה כדי להתמיה את הקורא הסובר כקורצוויל ("מסות על סיפוריו של ש"י עגנון" ע' 112) שהומת בה הגיבור כעונש על חטא שחטא מפני ש"מתוך סולם הערכים של המסורת נתפסת כל דיסהרמוניה שבחיים כחטא". מעניין הדבר שקורצוויל מחזק את דבריו אלו על ידי מובאה מן הספר המתארת את גישתו הקנאית של ר' גרונם יקום פורקן, המופיע ברומן, בקנאותו הד-תית, כאישיות נלעגת — ומשום כך תפיסתו אינה יכולה להיות זהה עם תפיסת המספר. ברור שהמ-ספר, אשר בקולו מדבר הסופר ש"י עגנון ברומן זה, אינו גורס עמדה קנאית זו, אינו רואה את גיבורו כחוטא החייב מיתה, ומיתה משונה לא כל שכן. הן בתוך מסגרת הרומן והן בתוך מסגרת היהדות המסורתית לא חטא יצחק קומר שום חטא שחייב אותו בעונש זה — לא התרשלותו במסורת אבותיו, ולא בגידתו באידיאל של העמידה על הקרקע, ולא שכחתו את משפחתו שבגליציה, ולא נשיקותיו לסוניה, ולא כתיבתו על עירו של בלק, ואם חטא, הרי חזר בתשובה, ואם תאמר שתשובתו רפויה ופושרת היתה, יש לומר שגם חטאיו רפויים ופושרים היו.

העיקר: האם זהו חוטא? כלום מסוגל בחור חיור, שטוח, אפילו משעמם כיצחק קומר לחטוא חטא של ממש? והרי לכם פרדוקס. מיתה מת-מיהה זו איננה מקרה מבודד בסיפור שאין לו כל קשר עם העלילה הראשית — אדרבה, אנו למדים שהבצורת הקשה שחנקה את ירושלים במשך כל חדשי הקיץ נפסקה עם מיתתו של יצחק קומר, כאילו פייסה מיתתו את זעמו של אלהי הטבע, ואם כן, למה נצטרך המספר לבטא את תמיהתו ואת תמיהתו הצפויה של הקורא על מיתת הגיבור? שהרי תמיהתנו על מיתתו של יצחק קומר כרוכה בתמיהה אחרת: כלום מסוגל גיבור שטוח כיצחק קומר להיות הנפש הפועלת ברומן אפי כ"תמול שלשום"? ואם כן, על המבקר לשאול, למה בחר עגנון בגיבור כל-כך שטוח ואיך השכיל לרקום סביבו רומן המצליח לשוב את קוראיו?

מדברי המספר בפיסקה הנזכרת ומתיאור מעשיו

גיסא, שתחושת האשמה של יצחק קומר גדולה שבעתיים מן החטא עצמו. כשם שלא נתכוון לחטא, כך לא הבין בדרכיהם של בני אדם, שאלמלא כן כלום היה מתאהב בבחורה ריקה כסוגיה, כלום היה מתייסר על בגידתו המדומה ברבינוביץ? אין ליצחק כל כוח אינטלקטואלי, ועל כן נאלץ הסופר, לפי דבריו של משולם טוכנר, להעביר לבלק את המחשבות שיפות הן ליצחק, ורק בחור תמים כיצחק מסוגל היה להתכחש לסכנה הצפויה לו מבלק.

יצחק לא בחר לחטוא, אבל אין כל ספק שבחר עגנון ביצחק ככוונה תחילה, מפני שבתוך עולמו הדמיוני של עגנון שהקיף את תקופת יפו היתה לו ברירה, היתה לו דמות אחרת מוכנת מזמן לסיפור זה — הלא הוא חמדת. בסיפורים הקודמים שמקומם וזמנם הם יפו של העלייה השנייה — "בארה של מרים", "לילית", "אחות", "תשרי" שנהפך ל"גבעת החול", הגיבור הצעיר הוא חמדת (או נעמן שאינו אלא גלגול אחר של חמדת). אפילו ב"תמול שלשום" מופיע חמדת ופרטי חייו דומים מאוד לפרטי חייו של יצחק קומר. שניהם בני גיל אחד, שניהם באו מארץ אחת, שניהם הגיעו לארץ באותו יום, שניהם, ברחו מן הגיוס (ע' 415, 411, 337), חמדת, כמובן, הופיע כחלוץ שעלה מגליציה לארץ בפרקים הראשונים של "בארה של מרים" (1909), ועלילה זו נשתמרה כגרעין של "תמול שלשום". יתר על כן, אפילו בשנת 1947, שנה וחצי אחרי הוצאת "תמול שלשום" לאור, פירסם עגנון סיפור בשם "חמדת" (בקובץ "ארבעים שנה", 82-88) המתאר שוב את עלייתו של הגיבור, חלוץ גליצאי, לארץ. אם כן, למה בחר עגנון ביצחק הפושר-המשעמם כשהיה בידו לבחור בחמדת, המשורר הצעיר? הוי אומר משום שחמדת, בגלל תכונותיו המיוחדות ובולטות, לא היה מתאים לסיטואציה ההיסטורית המ-תוחה שביקש עגנון לכתוב עליה, שכן חמדת היה מסבך סיטואציה שהיא מסובכת ממילא. המ-דובר לא בעולמה של העלייה השנייה, שאינה אלא רקע היסטורי למתרחש ברומן, כי אם באותה פק-עת של רגשות סוערים הקשורים בהפיכות הפני-

עיצובו השטוח של הגיבור; מבנהו הגיאומטרי של הספר; חזרתם של מוטיבים מסויימים.

יצחק קומר הגיבור השטוח

מכיוון שיצחק קומר משמש מוקד נפשי לרוב פרקי הרומן, הרי עצם שטיחותו אומרת דרשני. למה עיצב הסופר דמות ראשית כשהיא פושרת כל-כך? עיצוב זה מוצדק, לדעתי, על ידי משמעותו הכוללת של הרומן. שהרי יצחק אינו אלא בן-אדם פשוט שנקלע לתוך סיטואציה היסטורית שהבנתה והשליטה בה אינן לפי כוחו. הקוסמוס הספרותי של "תמול שלשום" רב-מתחם הוא — הישוב החדש לעומת הישוב הישן, התפוררות מסורת אבות, עקירת דור שלם מקרקעו המורח-אירופי, שאיפתו להשתרש במולדת חדשה, ולחיות על הקרקע על פי אידיאלים נשגבים. לתוך קלחת היסטורית זו נפל יצחק התמים, ניגו של ר' יודל חסיד. מבחינה זו מייצג יצחק דור שלם של חלוצים תמימים, וביתר הרחבה, דור שלם של יהודים פשוטים שנלכדו במלכודת המשבר הרוחני של המאה שלנו. הלא הרומן נפתח במפתח זה — "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהב-נות ממנה" (ע' 7). מה גדול המרחק בין עוצמת הנסיבות ההיסטוריות לבין כוחו הנפשי של הגי-בור! תמים היה יצחק בענייני פוליטיקה, בדברים שבינו לבינה, במנהגי העולם, תמים היה וקצת משעמם, אבל ישר בעבודתו, בחברותו, ואף נדיב-לב. זהו אדם בינוני שנתגלגל למקצועו, הצבעות, לאהבתו אל סוגיה ואחר כך אל שפרה, שכתב "לשם שחוק" על עורו של כלב-חוצות את המלים הגורליות "כלב משוגע". כדאי לציין בזה כמה נזהר עגנון להבהיר שלא היתה במעשה הצביעה כל כוונה תחלה (ע' 275-274). נסכים עם המפר-שים הרואים בבלק מעין "אני אחר" של הגיבור, יצחק קומר, ובמעשה הצביעה מעין הודאה על חטאו — "מכאן ואילך לא יטעו בך הבריות, אלא יהיו יודעים שכלב אתה. ואף אתה לא תשכח שכלב אתה" (שם — ע' 275). אבל נעיר, מאידך

מתנודות אלה. הוא נתפקר ברפיון והוא חזר ברפיון. דרכו עד הפגישה האחרונה עם הכלב מבטיחה לנו סוף שמח — אם בכלל קיים במסגרת הרומן חשבון סביר של שכר ועונש. אדרבה, כל מבנהו של הרומן מעמיד בסימן שאלה את סופו של הגיבור, או כמו שכתב עגנון בפיסקה שבה פתחנו מסה זו: "סופו של יצחק קומר אינו מותנה בתחילתו".

מערכת המוטיבים

המוטיבים הראשיים ברומן זה רובם ידועים היטב לקוראי עגנון, וכמעט כולם אינם אלא סעי-פים לאותה תפיסה היסטורית המפעמת במיטב יצירותיו של סופר זה: התרחקות הגיבור מעולם אבותיו הדתי; סיבה ומסובב; החטא והחרטה; התשובה והתיקון; השגעון; המשפחה. אפילו המוטיבים שהם מיוחדים לרומן זה — כגון הכלב והכלביות, הצבע, והעמידה על הקרקע — מחזקים, בעצם מציאותם בסיפור, את הממד היהודי המסורתי שבו ומגבירים את עוצמת תמיהתנו על מיתתו של יצחק.

גם מוטיב הצבע, למשל, תורם למימד הדתי שהרי יצחק הוא צבע, והצבע הוא "השלכה" של יצחק. ביפו יצחק היה ספק צבע ספק לכלכן, אבל בירושלים נעשה בעל מלאכה מנוסה ומכובד. כל הרמזות לצבע בסיפור יש להן משמעות רחבה. חמדת סובר, למשל, ש"דרך הצבעים לשפר דברי רים מכוערים" (ע' 377) — מחשבה פשוטה, אגב, שלא היתה עולה על דעתו של יצחק. רבינוביץ משחק במלים צבע וצבוע (ע' 466). יצחק, הצבע הפשוט, מנוגד ללייכטפוס, הצבע התמהוני ביפו ולבלוקוף, האמן האמיתי בירושלים, שדינו למות בירושלים בדמי ימיו כיצחק ידידו. יצחק היה צובע את אבני הזכרון בירושלים דווקא בימים שלפני פגישתו בכלב בלק. הצבע, אם כן, מסמל את כל הוויתו הפרדוכסית של יצחק — התנודות ברוחו, התערותו בישוב הישן, וסופו המר-המת-מיה.

על הכלב והכלביות כבר נכתבו פירושים רבים, לפעמים סותרים זה את זה, ולא כאן המקום לדון

מיות בעולם היהודי והלא-יהודי במאה הזאת — שבירת כלים ועקירת שרשים מכאן, והמאמצים הנואשים לעצב כלים חדשים, להכות שרשים חדשים מכאן, ב"תמול שלשום" עושה הסופר, שכבר חגגו את יום הולדתו החמישים, את חשבון-נפש עם חוויית נעוריו, ובאמצעות חשבון-נפש זה הוא עושה את חשבון-הנפש עם עולמו האקטואלי. עגנון, שגאונו הספרותי מתבטא בציור סיטואציות ולא בתיאור נפשות, הבין, ולו באינטואיציה, שגיבור דינאמי יותר היה מפוצץ את מתכונת הסיפור. אצל עגנון ה"חוטא" הוא יצחק קומר, אבל לא רסקולניקוב.

מבנהו הגיאומטרי של הרומן

הדמות הפושרת של הגיבור משתלבת יפה במבנה הגיאומטרי של הרומן: יפו, ירושלים, יפו, ירושלים. יצחק קומר בעצמו אינו אדם מעניין, אינו איש מלחמות. להיפך, הוא תמיד פתוח להשפעות הסביבה שהוא מתהלך בה ומשתווה, שלא מדעת, לדרכי הישוב אשר בו הוא חי. שינוי המקום מכריח את הגיבור להסתגל, להשתנות במקצת, והקורא יוצא נשכר, שאלמלא גיוון זה אפשר שלא היה טורח להמשיך בקריאה. יצחק כבר התחיל סוטה ממסורת אבותיו בדרכו לארץ ישראל, וביפו התפקר, אבל בירושלים חזר למוטב והתנהג כיהודי לכל דבר. ואולם שינויים אלה בהתנהגות הגיבור אינם גורליים, משום שיצחק עצמו אינו דמות תקיפה, איש-החלטות, אינו מופקד להכעים, ואינו קנאי דתי. אף המספר אינו דן אותו ברותחין על משובתו ואינו מהלל אותו ביותר על תשובתו. ביפו חש יצחק כי משהו חסר בחייו ובירושלים מצא כביכול, סוף-סוף, את מקומו, את מבוקשו, אבל המספר, לאמיתו של דבר, שולל גם את יפו וגם את ירושלים. אל נא נשכח כי הנפשות הנלעגות ביותר ברומן הן ר' פייש ור' גרוגם יקום פורקן, שני קנאים דתיים, ויצחק מת מיתה משונה דוקא בירושלים, דוקא לאחר שחזר לחיי הישוב הישן שהם חיי אבותיו. יצחק קומר מתנודד בין שני הישובים האלה, אבל מיתתו המשונה אינה יכולה להיות תוצאה הגיונית

סוניה, על שבגד ברבינוביץ, על שנכשל בהשתר-
ותו בקרקע ארץ-ישראל, ועל שסטה ממנהג אבו-
תיו, — אבל לא התכוון לעשות אף אחד מן הדב-
רים האלה. הלא כל ה"חטאים" האלו הם מנת-
חלקם של "שאר אחינו בני העלייה השנייה",
ולמה, נשאל עם המספר, נתייחד יצחק קומר לפור-
ענות כזו?

ג

הבהרה פורתא של תמיהה זו נמצא עם בדיקת
הניגודים בין רומן זה לבין שלושה סיפורים
שיש להם קירבה מסויימת למקרה חברנו יצחק.
1) סיפורו "אויבי" של ברדיצבסקי ("כתבי
מ. י. ברדיצבסקי, סיפורים" הוצאת דביר, תש"ך,
ע' קל"ט-קמ"ה). ב"אויבי" נזכר המספר המבוגר
ששמו טוביה באויב ילדותו, אליפלט. האויב, כמו-
בן, איננו אלא גיבוש אישי של רגשי האשמה של
הילד טוביה, והוא מופיע דוקא באותם הרגעים
שמתנגש היצר הטבעי של הילד ברצון החברה
היהודית ובמוסכמותיה. בסוף הסיפור נמצא שיא
דראמאטי הדומה במקצת לשיאו של "תמול של-
שום", שהרי דוקא בשעת הוידוי הגדול בבית-
הכנסת ביום הכיפורים, כשנפש הנער טוביה סול-
דת מן התפילות השגרתיות, נפגע "אויבו" אלי-
פלט, "נשמע פתאום בעומק בית הדין קול כקול
כלב נובח, ויבהלו בני העם ויצא לבם; נדמה
כאילו בא השטן ביניהם לקטרג ויפנו כה וכה
ויראו את אליפלט עומד על יד עמוד הבימה ורירו
יוצא מפיו ועיניו בולטות. נשך אותו כלב לפני
שלושת ימים, וכלב שוטה היה" (ע' קמ"ד). אלי-
פלט, כמובן, מת אבל טוביה לא נגאל מפני
"שבאו אחרים לענותני רבות בחיי —" (ע' קמ"ה).
לגבי ברדיצבסקי, המאבק בין הגיבור ו"אויבו"
אינו אלא מהות האדם רב-הניגודים, ומיתתו של
"אויב" אחד מנשיכת כלב שוטה (מעניין הדבר
שבחר עגנון במונח לא-נורמאטיבי: "כלב משו-
גע") אינה באה כעונש על חטא כי אם מתוך
הבנה פסיכולוגית מעמיקה; כלומר איומה היא
הסכנה האורבת לנו, בני-אדם שסועים, בעמקי
הנפש, בגלל המתח בין היצר הטבעי למוסכמות
החברה, ועל כן יש טעם פסיכולוגי במיתתו של

בהם. כללו של דבר, כלבים מופיעים במקומות
רבים ב"תמול שלשום", ולא תמיד ירמוז הכלב
על אותו הדבר. הכלב בלק, וכן יתר הכלבים
בסיפור, קשורים איכשהו בקשר פנימי ליצחק
ולמין האנושי בכלל, שהרי בני אדם בסיפור משו-
לים תדיר לכלבים, או הכלבים משולים לבני
אדם, ויצחק חברנו מת מיתת כלב מנשיכת כלב.
ואולם תפקיד הכלב בסיפור עדיין אינו ברור
לחלוטין מפני שאפילו נניח כי הכלב מסמל סכום
כל התכונות והיצרים המפוקפקים בבחור כיצחק,
למה נשך אותו בלק דוקא לאחר שחזר בתשובה?
עולם יהודי שאין בו מקום לתשובה הוא עולם
מעורער מאוד. ולמה הגיח בלק מתחת לקפוטה
של ר' גרונום יקום פורקן לפני שנשך את יצחק?
כיוון שהמגיד הקנאי הזה מוצג כדמות נלעגת
ודרשתו אינה אלא פרודיה של מגידות קיצונית,
סבור הייתי שלדעתם של קנאים כמו ר' גרונום
יקום פורקן ור' פייש חייב יצחק מיתה ועל כן
נושכו הכלב המשוגע, אבל מנקודת-ראותו של
המספר המרחם תמיד על יצחק, מה טעם יש
במיתת הגיבור?

שאלה זו ועוד אחרת, האם הדור המתואר בקוס-
מוס הספרותי של הרומן פניו כפני הכלב? האם
הגיבור, יצחק חברנו, פניו כפני הכלב? אשר
לדור, יש פנים לכאן ולכאן. רוב בני הישוב החדש
סטו מדרכי אבותיהם, אבל לאידיאל של חלוציות
נודעת קדושה מסויימת ברומן. יש בין אנשי יפו
דמויות מגוחכות כפאלק שפלטלדר, אבל כמעט
אין ביניהם דמות שיחסו של המספר אליה שלילי.
אפילו ל"רגל המתוקה", ליוחנן לייכטפוס, יש חן-
מה. ובירושלים, הנפשות הדוחות הן דוקא שני
הקנאים הדתיים, ר' פייש וגרונום יקום פורקן,
ואין אדם אחר בירושלים שמעשיו מגונים,
כלביים.

גם יצחק קומר אינו נוהג ככלב — אלא אם
נאמר ש"נתפסת כל דיסהרמוניה שבחיים כחטא";
אך זו אינה עמדתו של המספר, שהרי היא אדרבה,
סלחנית ומבינה. יצחק בעל מצפון הוא והחרטה
מכרסמת בלבו. על חמישה "חטאים" הוא מתחרט:
על שזנח את משפחתו בגליציה, על שנשך את

של יצחק קומר שקדם למיתתו מן החוץ בא כמכה בלתי צפויה.

ד

שלוש הדוגמאות האלה מחזקות את הנחתנו שקשה למצוא טעם פסיכולוגי או טעם מוסרי למיתתו של יצחק קומר. אם מיתה זו היא עקידה בלי גאולה, עקידה בלי טעם מוסרי סביר, כיצד נבין רומן זה? דומה שלפירוש כלשהו, ולו ארעי, אפשר להגיע דרך בדיקה הקשרית, קונטקסטואלית, העשויה לאשר את מסקנת בדיקתנו הטכסטואלית. מהו, כדאי לשאול, ה־Sitz im Leben של חיבור רומן זה? פרקים ששולבו לימים לתוך "תמול שלשום" כבר ראו אור בשנות השלושים (סיפור עלייתו של גיבור בשם חמדת עמד בראש הסיפור הארוך "בארה של מרים" — 1909), והם: (א) "ר' גרונם יקום פורקן" (1931), מעין סאטירה על המגיד הקנאי.

(ב) "תחלתו של יצחק" (1934), עלייתו של חלוץ בשם יצחק לארץ מגליציה, נסיונותיו במושבות החדשות, עבודתו הראשונה, התאהבותו בסוניה ביפו ופגישתו הראשונה בשפרה בירושלים. כל המעשים האלו נכללו בסיפור בן שנים-עשר עמוד.

(ג) "בלק", (1935) גרעין מעשה בכלב בשם בלק שצבע עליו קומר את המלים "כלב משוגע". בסיפור קצר זה (בו שלושה-עשר עמוד) יוצא הכ"ל לשוטט ברחובות העיר אך אינו חוזר לנשוך בצבע.

(ד) "יום אחד" (1936), שני פרקים קטנים מחיי יצחק קומר בארץ.

(ה) "עורו של בלק" (1941), עוד פרקים על הכלב בלק.

נמצא שקטעים רבים מ"תמול שלשום" כבר נרקמו בלב היוצר בשנת 1936, אבל אין לנו כל עדות על הקשר בין הקטעים. מעניין שלא ניגש עגנון לחיבור רומנו הגדול הזה עד שנת 1943 בערך והקדיש את מרבית כוחו בשנים 1943, 1944 ו-1945 לכתובת ספר זה. אילו שנים אלו 1943-1945 ככל השנים בחיי הסופר או בחיי עמו, לא היתה כל הצדקה למבקר להתעכב על תאריך

אליפלט. היחס בין יצחק ובלק מסובך שבעתיים, אף על פי שגם בו פועלים רגשות אשמה. לאליפלט אין קיום עצמאי ותמיד יופיע רק עם טוביה, ואילו בלק מתרוצץ לבדו בחוצות ירושלים, דווקא בזמן שיצחק נמצא ביפו. ולבסוף, ב"אויבי" מת אלי-פלט, "השלכתו" של טוביה, מכלבת, ואילו ב"תמול שלשום" מת הגיבור הראשי עצמו. משום כך אי אפשר לתפוס את יצחק קומר, ויחסו לכלב בלק וגורלו המר, בחזקת ריאליזם פסיכולוגי.

(2) יחזקאל חפץ, גיבור "שכול וכשלוך" של ברנר, רבים המזכירים אותו ואת גורלו בדברים על יצחק קומר, ואולם יחזקאל חפץ איש רב-מתחיים היה ולא ידע להתמודד עם סבכי החברה הארץ-ישראלית, ולא מצא מקומו בחיים בכלל. הוא נשבר ברוחו, אבל החלים. לעומתו יצחק קומר, שאינו בחור בעל תסביכים, מתמודד איך שהוא עם החברה החדשה, ואם לא הצליח לעמוד על הקרקע, הרי קנה לו לפחות מקצוע המפרנס את בעליו, נשא ריבה כשרה, חזר בתשובה — אבל מת מיתה משונה. ב"שכול וכשלוך" הרקע החברתי מקביל לסיטואציה הדראמאטית והעיצוב הפסיכולוגי הריאליסטי משכנע — מה שאינו כן ב"תמול שלשום".

(3) כדוגמה נוגדת אחרונה נציין את הרשל הורוביץ מ"סיפור פשוט" — דוגמה מאלפת דוקא מפני שהיא משל עגנון עצמו. והנה הירשל, כיצחק חברנו, בחור פשוט הוא, וכיוון שנבצר ממנו להתמודד עם החברה הבורגנית ומוסכמותיה, ונפשו חשקה בבלומה העומדת מעבר לחברה הבורגנית, יצא מדעתו כשם שאירע לאחדים מאבותיו לפניו, אחד בכל דור, מאז נפלה מחלוקת בין סבה של אמו לבין רב העיר. אפיו של הרשל יש לו שרשים בעבר כשם שיצחק קומר הוא נינו של ר' יודל חסיד וירש משהו מתממותו; התודעה ההיסטורית אופפת את שני הרומנים. ואולם הרשל הוחזר לתיקנו על ידי ד"ר לנגום, חזר לשבוש, השלים עם החברה הבורגנית שבה ולמד לאהוב את אשתו מינה. יצחק קומר לא זכה לכך. שגעונו של הרשל הורביץ מובן כהתפתחות פנימית, מקצת עשתה התורשה ומקצת עשתה הסביבה. שגעונו

שכולו מסתכם באבסורד — לבין הסיטואציה ה־ היסטורית. תגובתו האפוקאליפטית של אורי צבי גרינברג אינה, כמובן, האפשרות היחידה הניתנת לאמן להגיב על חורבן ושואה שלא ישיגם הש־ כל האנושי. הלא יתכן ש"תמול שלשום", בדרך עיצובו האמנותי המאופק והעקיף (ואין הדבר חשוב אם ידע עגנון בדיוק מה הוא כותב ומדוע כתב כך), מגלה לפנינו דרך אחרת. ובגלל עוצ־ מת היאוש והשממון המרעישים את הלב בסוף הסיפור, נאלץ המספר לתמוה מפני מה יצחק זה נענש כל כך, ועוד נאלץ להודות שאלמלא גורלו המר של יצחק — "אתה צור ישועתנו גדול העצה ורב העליליה היית שומע מפי צמאי ישועתך את תהלתך כל הימים".

חיבורו של הספר; אבל השנים האלה אינן ככל השנים בתולדות עם ישראל, ודומני שרשאי הקור־ רא, ואפילו מבקר טכסטים ספרותיים, לשאול כיצד השפיעו הידיעות על החורבן בבית ישראל במזרח אירופה על סופר עברי יושב ירושלים, ולא כל שכן על סופר עברי שמרבית יצירתו דנה בגורל ישראל בדורות האחרונים, סופר שכבר כתב את "אורח נטה ללון" אשר שיקף את היאוש התהומי של שנות השלושים. יש, לדעתי, הקבלה מדהימה בין המשמעות היסודית של "תמול שלשום" — עקידת יצחק, עקידה ללא טעם, מיתה משונה על חטאים של מה בכך, חוזר בתשובה שאינו מתקבל, ועל כן קוסמוס שאין לו עוד כל הגיון מסורתי יהודי, שאין בו, כנראה, לא דין ולא דיין, קוסמוס